

Wat is genoeg volgens Hans Jonas?

*Enkele stellingen voor de workshop over hedendaagse ethische dilemma's
te presenteren op de 27ste Nederlands-Vlaamse Filosofiedag – 19 november 2005
door Ton van der Valk*

T.vanderValk@hicsaltus.nl

1. Wat is duurzaamheid?

Ter inleiding begin ik met de vraag: “Wat is duurzaamheid?” We kennen de term duurzaamheid uit de milieu-ethiek, en daar lijkt hij te betekenen: “Het overleven van de mens in een schoon milieu.” Echter, als er vanuit de huidige maatschappij een transitie naar de duurzame samenleving zou plaatsvinden, over tien, twintig, vijftig of honderd jaar, dan hopen we natuurlijk wel dat dat zonder bloedvergieten of grote hongersnoden plaats zal vinden. Revoluties en oorlogen zijn typisch niet duurzaam, en een revolutie of oorlog zou dus ook geen goede start zijn van de duurzame samenleving. Kortom, duurzaamheid heeft niet slechts met fysiek gezonde leefomstandigheden, maar ook iets met vrede te maken. Maar als we het idee van de duurzame samenleving beginnen te idealiseren, gebeuren er twee vervelende dingen. Ten eerste wordt het een onbereikbaar ideaal, een toestand die zo ver verwijderd is van de dagelijkse realiteit dat we nu al weten dat de wereld nooit die kant op zal gaan. Ten tweede wordt het een utopie en misschien wel een dystopie. We staan argwanend tegenover tevéél schone lucht en tevéél vrede. Dat kan nooit kloppen met onze antropologie. Ook in de beeldvorming van de duurzame samenleving moet ruimte zijn voor de nachtzijde van het menselijk bestaan. In plaats van een soort utopie van duurzaamheid te maken, wil ik de term op een andere wijze definiëren. Zoals bekend kun je een probleem altijd op twee manieren oplossen: door de omgeving te veranderen, of door jezelf te veranderen. De moderne techniek stelt ons in staat om activistisch de natuur naar onze hand te zetten en ook het idee van de maakbare samenleving beleeft de laatste jaren een revival. Met moralistische wetgeving lukt het niet om de samenleving te verbeteren, maar met slimme organisatieprocessen, geclausuleerde privatiseringen, prikkels en toezichhouders, tolpoortjes en tourniquets komen we een heel eind in de gewenste richting. Het besef dat wij geen genoeg hoeven te nemen met de wereld zoals hij is, is wat de Westerse samenleving groot gemaakt heeft. Ons respect voor onruststokers en oproerkraaiers, van Jezus Christus tot Amnesty International, tekent wellicht ook haar grootsheid. Niet voor niets eren wij als pioniers van de moderniteit mensen zoals Luther, Columbus en Galilei. Stuk voor stuk ‘eigenwijze dwazen’, volhardende individualisten, die niet van plan waren om zichzelf aan te passen aan de heersende omstandigheden, maar die de omstandigheden aanpasten aan hun eigen overtuigingen. Desalniettemin heeft deze individualistische Westerse denkwijze wellicht haar hoogtepunt bereikt, en is het, vijfhonderd jaar later, tijd geworden om ons open te stellen voor de omgekeerde beweging. In plaats van de natuur en de omstandigheden naar onze hand te zetten, zouden wij ook

onzelf kunnen aanpassen aan onze omgeving; je kunt beperkingen proberen te overwinnen, je kunt ze ook accepteren. Je beperkingen niet accepteren is een voorwaarde om ze op moedige wijze te overwinnen, maar je beperkingen wel accepteren, is de snelste manier om ze te overwinnen. Na deze inleiding wil ik in de vorm van een eerste stelling de volgende definitie van duurzaamheid geven.

Stelling 1:

“Duurzaamheid” is geen technisch op te lossen overlevingsprobleem, maar een staat van verzoening met de eindigheden van het menselijk bestaan.

Met deze omschrijving week ik de term “duurzaamheid” dus los uit de exclusiviteit van de milieuethiek en zo zien we dat de term tevens van toepassing kan zijn in de medische ethiek en dat het überhaupt een centrale en kenmerkende term is voor een “ethiek voor de technologische samenleving”.

2. Het conflict tussen duurzaamheid en rechtvaardigheid

Na deze inleiding kan ik de probleemanalyse die ik aan de orde wil stellen in de vorm van twee volgende stellingen presenteren.

Stelling 2:

Het centrale morele dilemma van de technologische samenleving is een conflict tussen duurzaamheid en rechtvaardigheid.

Stelling 3:

Een permanente onvrede onder de bevolking komt voort uit het gegeven dat de liberale ethiek geen antwoord kan geven op de vraag: “Wat is genoeg?”

Om stelling 2.. uit te leggen, begin ik met een bekend voorbeeld. We kunnen vragen: “Wanneer is Schiphol groot genoeg geworden?” We kunnen ook vragen: “Wanneer hebben we genoeg rekening gehouden met het over geluidshinder klagende individu?” Het is niet bij voorbaat duidelijk aan wiens kant wij moeten gaan staan. Ongeacht de vraag hoe belangrijk we de hele kwestie vinden, is er dus sprake van een serieus moreel dilemma. Juist in het voetspoor van technologische innovatie en economische groei komen individuele belangen steeds vaker tegenover algemene belangen te staan. Ik wil deze situatie beschrijven als een conflict tussen duurzaamheid en rechtvaardigheid. Aan de ene kant staat het vage, algemene belang van de samenleving bij stabiliteit en continuïteit, aan de andere kant de uiterst concrete, persoonlijke vraag van het individu naar gelijke kansen en rechtszekerheid. Op zich is hier nog geen sprake van een conflict; gelijke kansen en rechtszekerheid, *justice and rights*, zijn immers ieders belang, en dus tevens algemeen belang. Echter, kenmerkend voor de technologische samenleving is het nieuwe, existentiële gegeven dat er geen natuurlijke omstandigheden meer zijn die het individu tot bescheidenheid manen. Met name op terreinen die te maken hebben met de algemene utilitaire doelen van de verzachting van pijn en lijden vindt hierdoor een grenzenloze expansie plaats. Inmiddels zien we dan ook dat zich op de terreinen van gezondheid, veiligheid en sociale zekerheid een voortdurend conflict voordoet

rond de vraag: “Wat is genoeg?” Vanuit het algemeen belang van continuïteit en stabiliteit van de samenleving, oftewel vanuit het oogpunt van duurzaamheid, zou het goed uitkomen als mensen vrijwillig genoeg namen met een onsje minder, als zij niet het onderste uit de kan zouden willen hebben met betrekking tot hun eigen gezondheid, hun veiligheid en hun sociale zekerheid. Maar zo zit de wereld niet in elkaar. De nieuwste medicijnen, gevoelens van onveiligheid en verworven rechten vormen het parool. Hans Jonas, daar komt hij, spreekt in dit verband over “de apocalyps van het tevél”.¹ De individuele eisen van verzachting van pijn en lijden en tegenslag, die versterkt worden door een individu-gerichte ethiek van gelijke kansen en rechtszekerheid, staan op gespannen voet met het algemene belang van duurzaamheid. En hier breng ik nogmaals de conclusie van stelling 1. in herinnering, dat duurzaamheid niet louter betrekking heeft op milieuproblemen, maar staat voor een samenleving waarin de mensen zich kunnen verzoenen met de eindigheden van het bestaan.

Met Hans Jonas, die ik zometeen wat uitgebreider zal introduceren, wil ik betogen dat de liberale ethiek geen antwoord in huis heeft op de vraag “Wat is genoeg?”, die overal opduikt waar het conflict tussen duurzaamheid en rechtvaardigheid een rol speelt. Gezondheid, veiligheid en sociale zekerheid zijn algemene belangen, maar een gezondheidsstaat die bewaakt wordt door dokters, of een veiligheidsstaat die gecontroleerd wordt door politie en leger, of een verzorgingsstaat die geregeerd wordt door socialisten zijn geen adequate realisaties van het algemeen belang. Het is niet zo dat een liberale ethiek dit niet ziet, integendeel, zij ziet het juist uitstekend, zij ziet het zo goed dat zij voortdurend in de schaar van tegenstrijdige individuele belangen loopt. Zij wil de samenleving beschermen tegen tbs'ers en tbs'ers tegen de samenleving. Zij wil chronisch zieken beschermen tegen gierige ziektekostenverzekeraars en tegelijk de verzekerden beschermen tegen inhalige farmaceuten. Om het allemaal wat aanschouwelijker te maken kijken we naar recent beleid van onze overheid. Het is niet zo dat onze overheid zich niet bewust is van de eisen van duurzaamheid. Integendeel, we hebben juist gezien dat de regering het financieringsstelsel van de gezondheidszorg op de schop genomen heeft en een van de zwaarste pilaren van de verzorgingsstaat, de WAO, omvergetrokken heeft in een poging de grenzenloze expansie op deze terreinen tot staan te brengen. Maar ze kan het niet uitleggen! De coalitie staat hopeloos laag in de peilingen. Ook al zegt de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid honderd keer dat een WAO-uitkering ziekmakend in plaats van genezend werkt, oog in oog met individuele slachtoffers van het herkeuringsdrama spreekt iedereen er toch weer schande van. Op die manier kan de overheid het nooit goed doen. En hiermee zijn we bij stelling 3: Een permanente onvrede onder de bevolking komt voort uit het gegeven dat de liberale ethiek geen antwoord heeft op de vraag: “Wat is genoeg?” Een liberale ethiek kan slechts grenzen stellen aan individuele belangen en de daaruitvoortvloeiende *technology push and pull* door haar beslissing te verdedigen als een keuze voor het minste van twee kwaden. Zij is niet in staat om het individu te verzoenen met het algemene belang van duurzaamheid, en dat komt tot uitdrukking in een voortdurende onvrede onder de bevolking. De publieke opinie kiest steeds weer de kant van het onderdrukte individu.

Een treffende illustratie van de scherpste en felheid van het debat zien we in de recente casus van de zogenaamde “Schiedamse parkmoord” op een tienjarig meisje, Nienke Kleiss, waar de politie aanvankelijk een daadbekentenis had ontlokt aan verdachte Kees B., die zijn bekentenis weliswaar weer introk, maar niettemin veroordeeld werd tot achttien jaar celstraf

plus tbs.² Vier jaar later bekende heel iemand anders, Wik H., de moord. Kees B. werd vrijgelaten. Reden genoeg om eens goed na te gaan hoe de politie en het openbaar ministerie tot de conclusie gekomen waren dat de verkeerde verdachte het had gedaan. Tja, en toen, met het voordeel van de terugblik, kwam toch wel aan het licht dat politie en justitie aan de verkeerde sporen te veel, en aan de goede sporen te weinig aandacht hadden besteed. Sterker nog, het bleek, achteraf, dat men heel dicht in de buurt van de goede conclusie, dat Kees B. het niet had gedaan, was geweest. Het was immers vreemd dat juist op het moordwapen, een veter, DNA-sporen van Kees B. ontbraken. Ra, ra, hoe kan dat? Er waren wel andere DNA-sporen gevonden, maar die zouden naar verluid "overal vandaan hebben kunnen komen, bijvoorbeeld van het schoolplein." Achteraf bleek dus dat ze van Wik H. waren. Ik haal deze casus aan, omdat er na de vrijlating van Kees B. een groot kabaal losbarstte rond het feit dat men binnen het Nederlands Forensisch Instituut, de instantie die het technisch sporenonderzoek op onder andere DNA-materiaal uitvoert, de veroordeling van Kees B. eigenlijk altijd al als een schoolvoorbeeld van "gebrek aan technisch bewijs" had beschouwd. Het kan moeilijk ontkend worden dat de hardliners die in strafzaken meer en meer voor technisch bewijs pleiten in dit geval op pijnlijke wijze gelijk gekregen hebben. Niettemin blijft het te gemakkelijk om achteraf gelijk te hebben. De overdrijving die de verwijten kenmerkte vond een hoogtepunt in de bewering van het kamerlid Vos van Groenlinks dat de rechtsstaat in het geding was omdat officieren van justitie naar eigen inzicht ontlastend bewijsmateriaal aan het strafdossier dat naar de rechter gaat zouden hebben onttrokken. De minister van Justitie verdedigde zich met het wat indirecte en intellectuele argument dat alle commotie alleen maar bewees dat de rechtsstaat nog springlevend was. Het punt is duidelijk, het was een twijfelgeval en onder druk van de omgeving, *der Stadt sucht ein Mörder*, is op grond van *circumstantial evidence* een onschuldige veroordeeld. Ik vraag graag uw aandacht voor het feit dat deze casus tekenend is voor de technologische samenleving, en dat het niet een geval van alle tijden is. Het ene bijzondere ingrediënt is het gebruik van DNA-analyse als opsporingsinstrument. Een technisch hoogstandje dat uit zestien miljoen mensen kan inzoomen op één uniek individu dat als de ware schuldige ontmaskerd wordt. In werkelijkheid blijft er natuurlijk altijd een theorie nodig die empirische sporen en menselijke motieven in een oorzakelijk verhaal met elkaar samenbrengt en zo pas het "overtuigende bewijs" levert. Het andere ingrediënt is de fixatie op het onschuldige individu. Eerst Nienke Kleiss en haar vriendje Mikkel, daarna de ten onrechte veroordeelde Kees Borsboom. De menigte kan het niet over haar hart krijgen om te zeggen: "Zulke dingen gebeuren nu eenmaal." De menigte vindt de eendigheid van het menselijk bestaan soms te erg om haar te kunnen accepteren. Vooral de acute perspectiefwisseling is hier echter schrijnend. Dezelfde Kees B. die eerst door heel Nederland met wantrouwende blikken werd aangekeken, wordt vervolgens door dezelfde moedige bevolking bevrijd uit de Bastille van Justitie. De liberale moraal koestert de mythe van de vermoorde onschuld. Wat ik, terugblikkend op de casus, eigenlijk het meest betreurenswaardig vind, is dat niemand publiekelijk een moment rust genomen heeft om blij te zijn dat dankzij de knappe DNA-technologie Kees B. ondanks de schijn van het tegendeel toch nog is vrijgesproken.

We leven in een vrij land, maar de bevolking is ontevreden. Waar komt die onvrede dan vandaan? Zij wordt gevoed doordat de hele samenleving nog steeds overwegend in termen van de liberale moraal denkt en reageert. Het is ons met de paplepel ingegoten door de christelijke traditie, de kapitalistische economie en de democratische politieke cultuur. Niet dat we daar nu maar eens allemaal een einde aan moeten maken, maar klaarblijkelijk is het wel

zo dat we onder het regiem van de technologische samenleving het verlangen ontdekken naar iets wat als tegenwicht kan dienen. Ik hoop dat ik heb kunnen laten zien dat duurzaamheid geen noodzakelijk kwaad is, waar we ook nog rekening mee moeten houden terwijl we het toch al zo druk en zo moeilijk hebben. Het is juist een staat van verzoening met de "normale" omstandigheden, het zou de dagelijkse vorm kunnen zijn van de *beatitudo Dei*.

3. Wat is genoeg volgens Hans Jonas?

Eigenlijk was dit allemaal alleen nog maar de inleiding. Niettemin zal ik direct doorgaan naar een afronding. Ik vind het belangrijker om het probleem op tafel te krijgen dan om het meteen ook weer op te lossen. Temeer daar Hans Jonas eigenlijk ook geen honderd procent bevredigende oplossing geeft. Maar ik wil wel verdedigen dat hij het conflict tussen duurzaamheid en rechtvaardigheid terecht als het centrale dilemma van de technologische samenleving begrepen heeft en dat hij de diepte ervan gepeild heeft. En ik wil ook verdedigen dat hij geen goedkope oplossing voor dit dilemma presenteert. Dat wil zeggen dat ik het niet eens ben met critici die beweren dat Jonas terugvalt op een pre-modern, autoritair en paternalistisch model. Velen van u zitten echter wellicht nog met de vraag: "Wie was ook al weer Hans Jonas?" Hans Jonas is waarschijnlijk het meest bekend als auteur van 'Das Prinzip Verantwortung', uit 1979.³ Hij is een joods-Duits-Amerikaanse filosoof, hij leefde van 1903-1993 en schreef over ethische, natuurfilosofische, theologische en godsdienstwetenschappelijke onderwerpen. Samen met o.a. Hannah Arendt studeerde hij bij o.a. Heidegger. Ik zou hem willen typeren als een conservatieve, en tamelijk a-politieke filosoof. Zijn ethiek is niet religieus van aard, hoewel er geen strikte scheidslijn loopt tussen zijn theologische en zijn ethische essays. Ik zou hem een CDA-filosof noemen. De centrale ethische term in zijn werk is "verantwoordelijkheid" en zijn favoriete woord om de verantwoordelijkheid van de politiek aan te duiden is "rentmeesterschap". Uit zijn terugblik op het geweld van de tweede wereldoorlog, met name in zijn theologische essays, en uit zijn vooruitgangskritiek, die hij in 'Das Prinzip Verantwortung' en aanverwant werk uiteenzet, krijgen we al snel een beeld van de wijze waarop hij antwoord probeert te geven op de vraag "Wat is genoeg?" of "Wat is goed genoeg?". Jonas heeft in het Britse leger tegen Hitler gevochten en zijn moeder verloren in Auschwitz, maar hij verdedigt (anders dan bijvoorbeeld Emmanuel Levinas) geen verheven vredesidealen. Hij denkt dat er altijd discriminatie van minderheden zal blijven bestaan en dat zich tussen bevolkingsgroepen van verschillende rassen of geloofsovertuigingen altijd spanningen zullen blijven voordoen, maar hij kan daar uiteindelijk wel mee leven!⁴ Hij beschouwt tolerantie als een goede test, ook al gelooft hij niet dat de mens er ooit met vlag en wimpel voor zal slagen. Hij neemt genoeg met een mensheid die ook tot het kwade in staat is. Het aanvaarden van de menselijke vrijheid ten goede of ten kwade is tenslotte ook een voorwaarde om de mens werkelijk verantwoordelijk te kunnen houden voor zijn daden. Het is duidelijk dat de vraag naar een verklaring van het kwaad van mensen tegen mensen de ultieme test-case is voor een theorie die de mens wil verzoenen met de eindigheid van het bestaan. Pas als het kwaad min of meer aanvaardbaar is, kunnen we zeggen dat de bestaande situatie, ondanks haar gebreken, toch goed genoeg is. De aanvaardbaarheid van wat we noemen het natuurlijk kwaad, dat wil zeggen ziekte, armoede, honger, dood, tsunami's, orkanen en aardbevingen, vormt meer het thema van 'Das Prinzip Verantwortung'. Jonas' vooruitgangskritiek gaat over de vraag in welke mate we met behulp van technologie moe-

ten proberen om het natuurlijk kwaad uit te bannen. Jonas is niet alleen een tegenstander van klonen en genetische manipulatie, maar hij is ook altijd een tegenstander gebleven van orgaandonatie. Het zijn onjuiste oplossingen voor problemen die niet echt erg zijn. Zij schaden het object dat zij juist willen redden: de integriteit van de mens en de levende natuur. Volgens Jonas zullen onze nakomelingen ons geen verwijten maken als we straks de arteriosclerose nog niet hebben uitgeroeid, maar wel als wij hen een geplunderde planeet nalaten. Hij kan al deze krasse uitspraken doen omdat hij van mening is dat het menselijk bestaan, zoals het uit de evolutie is voortgekomen, goed genoeg is. Sterfelijkheid is evolutionair gezien juist een constitutieve eigenschap van het leven. Als het leven desondanks de moeite waard, dat wil zeggen goed is, is de sterfelijkheid dat ook. Een voorwaarde om over "verantwoordelijkheid" te kunnen spreken, is niet alleen dat de mens vrij is om te kiezen, maar ook dat hij iets heeft om voor te zorgen, dat er iets op het spel staat, dat zijn handelen consequenties heeft voor een waardevol en kwetsbaar object. Dat betekent dat die kwetsbaarheid niet slechts een natuurlijk kwaad, maar ook een natuurlijk goed is.

Naar de conclusies. Het belangrijkste punt is dat als ik de vraag stel: "Wat is genoeg?" (Wanneer is Schiphol groot genoeg? Wanneer hebben we genoeg rekening gehouden met het over geluidshinder klagende individu? Wanneer heeft de politie genoeg moeite gedaan om een kindermoordenaar achter de tralies te krijgen?), dat ik dan ook suggereer dat er op die vraag een antwoord mogelijk is, op zijn minst een meer inhoudelijk antwoord dan de lijdzame keuze tussen twee kwaden die de liberale ethiek ons voorschotelt. Of een dergelijk antwoord mogelijk is, of het geloofwaardig kan zijn, is best wel een diepe vraag. Ik kan mij best voorstellen dat veel mensen zullen zeggen: "Nee bedankt, ik blijf liever ontevreden, ik hoef mij niet zo nodig te verzoenen, ik kan prima zonder." In het Duits is hiervoor door de theoloog Johann Baptist Metz de term *Kontingenzbewältigungsverweigerung* uitgevonden, hetgeen een kenmerk zou zijn van een benadering die wordt aangeduid als de "negatieve theologie".⁵ Als ik de tijd had, zou ik willen uitleggen dat het wijsgerig systeem van Hans Jonas hier helemaal nog niet zo gek ver vandaan zit. (Hij verbindt begrip integriteit met het bijbelse idolatrieverbod dat voor elke vorm van negatieve theologie het uitgangspunt vormt.) Ik presenter mijn conclusies in de vorm van twee laatste stellingen:

Stelling 4:

Hans Jonas heeft gelijk als hij stelt dat wij een metafysische verzoeningstheorie nodig hebben om antwoord te geven op de vraag "Wat is genoeg?"

Stelling 5:

Hans Jonas heeft gelijk als hij stelt dat op grond van het principe van respect voor de integriteit van de mens en de levende natuur duurzaamheid vóór rechtvaardigheid gaat.

Waar nu precies de grens ligt tussen genoeg en teveel, dat kan Jonas ook niet precies zeggen. Hij laat het over aan onze intuïtie, die een rol krijgt in een procedure die hij "de heuristiek van de vrees" noemt.⁶ Het probleem blijft natuurlijk de vraag: "Wanneer is er nu sprake van een schending van integriteit?" Wanneer is het varkenshok groot genoeg, het stro zacht genoeg en het slachten humaan genoeg? Laat ik opmerken dat de vraag "Wat is genoeg?" in ieder geval gecategoriseerd moet worden als een ethisch probleem van "maat houden". Het is een vraag naar de goede maat, en het antwoord zal dus enige variatie toestaan en niet helemaal exact zijn. In ieder geval leidt de vraag naar de goede maat altijd naar een midden-

weg, en dus niet naar een fundamentalistisch verbod, ook al zullen tegenstanders graag beweren dat dat wel zo is. Over elke casus kan en mag discussie blijven. Maar het maakt een groot verschil of we überhaupt in staat zijn om het oordeel “goed genoeg” uit te spreken, of we ons kunnen verzoenen met de eindigheid van het bestaan of niet. Daarmee is immers de scherpe angel uit de discussie. Het conflict tussen duurzaamheid en rechtvaardigheid draait dan niet meer om alles of niets, maar slechts nog om een beetje meer of een beetje minder.

¹ Hans Jonas, *The Imperative of Responsibility, In Search of an Ethics for the Technological Age*, Chicago UP, Chicago & London, 1984. citaat p.202.

² Meer info over de casus is te vinden op www.peterrdevries.nl en op www.novatv.nl.

³ Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung, Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Insel/Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1979.

⁴ Hans Jonas, *The Outcry of Mute Things*. Epiloog van de door Lawrence Vogel postuum uitgegeven bundel met essays van Hans Jonas, *Mortality and Morality, A Search for the Good after Auschwitz*, Northwestern UP, Evanston Illinois, 1996. p.198-202.

⁵ Geciteerd in W. Lesch, “Du sollst dir kein Bild machen...” Zum Verhältnis von negativer Theologie und theologischer Ethik, citaat p.32. in: K. Arntz und P. Schallenberg (Hrsg.), *Ethik zwischen Anspruch und Zuspruch: Gottesfrage und Menschenbild in der katholischen Moralthologie*, Wien, Herder, 1996, p.13-34.

⁶ *Das Prinzip Verantwortung*, p.63.